

Universal Journal of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2019 (Eylül/September)

ARAP DÜNYASINDA YAZILMIŞ ÇAĞDAŞ HADİS ŞERH ÇALIŞMALARINA BİR BAKIŞ (SAHÎH-İ MÜSLİM ŞERHLERİ "EL-KEV-KEBÛ'L-VEHHÂC" VE "FETHU'L-MÜN'İM" ÖZELİNDE)

*An Overview of Modern Commentaries of Hadîth Written in the Arab World
(Within the Scope of Two Commentaries on Muslim's Şahîh, al-Kawkab al-Wahhâj and Fath al-Mun'im)*

Mahmut YAZICI

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assistant Dr., Pamukkale University, Faculty of Theology,
Department of Hadith, Denizli/Turkey

mahmutyazici@pau.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0003-0094-8224>

Fatıma Zehra ÖĞÜTCÜ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Graduate Student, Pamukkale University, Graduate School of Islamic Sciences,
Department of Islamic Studies, Denizli/Turkey

fatimazehra179@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-7128-9006>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 10/08/2019

Kabul Tarihi/Date Accepted: 13/09/2019

Yayın Tarihi/Date Published: 20/09/2019

Atıf/Citation: Yazıcı, Mahmut – Öğütçü, Fatıma Zehra. "Arap Dünyasında Yazılmış Çağdaş Hadis Şerh Çalışmalarına Bir Bakış (Sahîh-i Müslim Şerhleri "el-Kevkebü'l-vehhâc" ve "Fethu'l-mün'im" Özelinde)". *Universal Journal of Theology* 4/1 (2019): 31-51.

Arap Dünyasında Yazılmış Çağdaş Hadis Şerh Çalışmalarına Bir Bakış (*Sahîh-i Müslim Şerhleri “el-Kevkebü'l-vehhâc” ve “Fethu'l-mün'im” Öze- linde*)

Öz

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de hadis kitapları şerh edilmektedir. Türkiye’de kaleme alınan şerhlerin yanı sıra İslam dünyasında da yeni telif edilen hadis şerhleri bulunmaktadır. Ancak Türkçe yazılan şerhlerin aksine son dönemlerde Arap dünyasında yazılan şerhler hakkında ülkemizde bir araştırma tespit edilememiştir. Bu çalışmada, her ikisi de *Sahîh-i Müslim* şerhi olan *el-Kevkebü'l-vehhâc* ve *Fethu'l-mün'im* adlı eserler incelenerek Arap dünyasında kaleme alınan çağdaş şerhler hakkında bir izlenim elde edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu iki eser, muhtelif yönlerden, mukayeseli bir şekilde ele alınarak özellikleri ortaya konulmuştur. Bunun yanında, muasır birer şerh olarak eserlerin hadislerle modern bilgiler arasında ne ölçüde bağlantı kurdukları ve güncel meselelere ne kadar değindikleri de araştırılmıştır. Sonuç olarak *el-Kevkebü'l-vehhâc*’in klasik şerhlerden pek bir farkı olmadığı, *Fethu'l-mün'im*’in ise iç dizayn, muhteva ve üslup bakım-larından klasik şerhlerden farklı olduğu kanaatine varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sahih-i Müslim Şerhi, Muhammed el-Emîn el-Hererî, *el-Kevkebü'l-vehhâc*, Musa Şâhîn Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*

An Overview of Modern Commentaries of Hadîth Written in the Arab World

(Within the Scope of Two Commentaries on Muslim’s *şahîh*, *al-Kawkab al-Wahhâj* and *Fath al-Mun'im*)

Abstract

Just like the case in the past, commentaries are still being written on hadîth manuals. Besides the ones written in Turkey, there are hadîth commentaries recently written in the Islamic world. Unlike the ones written in Turkish, however, the recent hadîth commentaries written in the Arab world attracted no scholarly attention in Turkey. The present work aims at gaining insight into modern hadîth commentaries written in the Arab world based on our analysis of two commentaries on Muslim’s *şahîh*, namely *al-Kawkab al-Wahhâj* and *Fath al-Mun'im*. Through a comparative analysis of the two commentaries, the present work provides information about the features of both commentaries from different aspects. Moreover, it examines the extent to which the two contemporary commentaries provide insight into the connections between traditions and information available in our time and the extent to which they address the problems of this age. As a result of this analysis, it concludes that *al-Kawkab al-Wahhâj* is not very different from classical hadîth commentaries while *Fath al-Mun'im* differs from them in terms of inner structure, contents, and style.

Key Words: Commentary on Muslim’s *şahîh*, Muḥammad al-Amîn al-Hararî, *al-Kawkab al-Wahhâj*, Mūsā Şâhîn Lâşîn, *Fath al-Mun'im*

Giriş

Rasûlullah’ın (s.a.s.) sözlerini bir araya getiren pek çok hadis kitabı yazılmıştır. Bu kitaplardaki rivâyetlerin bir kısmı yeterli Arapça bilgisi olanlar tarafından anlaşılırken, bazıları “garib” bir kelime barındırması, mecâzî bir unsur bulundurması vb. nedenlerden dolayı ilk bakışta anlaşılmamaktadır. Bu noktada hadis kitapları üzerine yazılan şerhler, rivâyetleri anlamaya yardımcı olması açısından önemli bir role sahiptir. Şerhler, anlaşılması zor kelimeleri açıklamanın yanı sıra hadisi destekleyen bir âyet veya başka bir hadis varsa zikretmek, hadisin sebeb-i vürûdunu belirtmek, mecâzî ifadeleri izah etmek,

hadisin farklı tariklerini vermek, hadisten çıkarılacak fikhî hükümleri belirtmek gibi pek çok görevi de yerine getirirler. Bu açılardan hadis şerh kitapları hadislerin anlaşılması için vazgeçilmez eserlerdir.

Hadis şerhleri, dönemin ihtiyaçlarına ve problemlerine çözüm üretme, hadisleri güncel tutma açılarından da önemli bir boşluğu doldururlar. Bu nedenle geçmişten bugüne muhtelif hadis kitapları üzerine yapılan şerh çalışmaları devam edegelmiştir.¹

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren hadis şerh çalışmalarına başlanmış özellikle 1980’li yıllardan sonra hadis şerh çalışmaları artarak devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze değin yapılan bu çalışmalara Ahmed Naim ve Kâmil Miras’ın hazırladıkları *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ahmed Davudoğlu’nun *Müslim Şerhi*, İbrahim Canan’ın *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Şerhi*, Abdullah Aydın’ın *Sünen-i Dârimî Şerhi*, Necati Yeniçel ve Hüseyin Kayapınar’ın *Sünen-i Ebû Dâvûd Şerhi*, M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan ve Raşit Küçük’ün *Riyâzu’s-sâlihîn Şerhi* ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nun hazırladığı *Hadislerle İslam* örnek olarak verilebilir. Arap dünyasında da başta Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’leri olmak üzere ilk dönem eserleri üzerine çeşitli şerhler yazılmaya devam etmektedir.²

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye’deki hadis şerhleri hakkında birtakım çalışmalar yapılmış olmasına rağmen³ Arap dünyasında kaynak hadis kitapları üzerine yazılan çağdaş hadis şerhleri hakkında Türkiye’de yapılmış bir araştırma tespit edilememiştir.⁴ Bu çalışmamızda Müslim’in *Sahîh*’i üzerine yazılmış modern şerh çalışmalarından ikisi ele alınıp önceki şerhlerle

* Dr. Öğr. Üyesi. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0094-8224>.

** Fatıma Zehra Ögütçü. Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Yüksek Lisans öğrencisi.

1 Hadis şerh çalışmaları, çeşitleri, genel muhtevaları ve tarihi seyri için bk. Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011).

2 Buhârî üzerine yazılmış bazı şerhler için bk. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 118-122; Müslim üzerine yapılmış bazı şerh çalışmaları için bk. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 126-128; Erdinç Ahatlı ve İnam ul Haq, “Şebbîr Ahmed Osmânî ve “Fethu’l-Mülhim bi-Şerhi Sahîhi’l-İmâm Müslim” Adlı Eseri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/37 (2018): 22-23.

3 Erdinç Ahatlı, “Türkiye’de Hadisi Anlama Çalışmaları: Ahmed Davudoğlu ve Müslim Şerhi Örneği”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (2005): 73-89; Ahatlı, “Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hadis Şerhlerine Dair Bazı Mülâhazalar -Ebu Davud, İbn Mace ve Darimi Şerhleri Üzerine Bir Analiz”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/2 (2008): 7-30; Ahatlı, “Klasik ve Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği: Şekil ve Muhteva Açısından Bir Mukayese” *İslam ve Klasik*, ed. Sami Erdem (İstanbul: Klasik Yay., 2008); Ahatlı, “Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği Bibliyografyası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013): 201-270.

4 Serdar Murat Gürses’in, Hanefî-Selefî Hadis Şerh Geleneği Açısından Keşmîrî’nin el-Arfû’s-Şez’î Mübârekfûrî’nin TuHFetu’l-Ahvezî İsimli Eserlerinin Karşılaştırması (İnönü Üniversitesi

benzeştikleri ve ayrıştıktıkları noktalar ile günümüz meselelerine ne ölçüde yer verdikleri hususu konu edinerek çeşitli açılardan karşılaştırıp değerlendirilecektir. Öncelikle Muhammed el-Ürmî ve *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*⁵ adlı eseri, ardından da Musa Şâhîn Lâşîn ve *Fethu'l-mün'im şerhu Sahîhi Müslim'i*⁶ ele alınacaktır.

el-Kevkebü'l-vehhâc'ın tercih edilmesinde yazarının yetiştiği çevre, ilim yolculukları yaparak birçok hocadan ders alması, Mescid-i Haram'da ders hakkı kurmuş olması ve şerhin hacimli olması etkili olmuştur. *Fethu'l-mün'im*'in tercih edilmesinde ise eserin yine *Sahîh-i Müslim*'in bir şerhi olması ve akademik camiaya adım atmamış bir kişi olan *el-Kevkeb*'in yazarının aksine müellifinin üniversitede hocalık yapmış olması önemli rol oynamıştır.

1. Şerhler ve Yazarları Hakkında Genel Bilgiler

a) el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc

Müellifin Hayatı

Müellifin hayatı hakkında *el-Kevkebü'l-vehhâc*'da eseri yayına hazırlayan Hâşim Muhammed Ali el-Mehdî'nin yazdığı tercemenin dışında bir bilgi bulunmamaktadır. İnternette yaptığımız aramada müellifin hayatına dair bilgilerin, söz konusu bölümün aynısı veya kısaltılmışı olduğu görülmüştür. Biz de ilgili yerdeki bilgileri kısaltarak vereceğiz.

Doğumu ve ailesi

el-Kevkeb'in yazarı, Ebû Yâsin Muhammed el-Emîn b. Abdullah b. Yûsuf b. Hasan el-Ürmî el-Hererî'dir. 1348/1930 yılı Zilhicce ayının sonlarında Etiyopya'nın Herer bölgesinde yer alan Buveytî köyünde doğmuştur. Kendisi küçük yaşlardayken annesi vefat etmiş olan Hererî'yi babası büyütmiştir.⁷

Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018) adlı basılmamış doktora tezi ile Erdinç Ahatlı ve İnam ul Haq'ın hazırladığı "Şebbîr Ahmed Osmânî ve "Fethu'l-Mülhim bi-Şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim" Adlı Eseri", (Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018, cilt: XX, sayı: 37, s. 21-52) adlı makale, son dönemde yazılmış şerhlerle ilgili çalışmalar olsa da Arap dünyasında yapılmış çalışmalar olmadığından bu kapsamda değerlendirilmemiştir.

5 Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Ürmî el-Hererî, *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, nşr. Hâşim Muhammed Ali Mehdî v.dğr., 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Minhâc - Dâru Tavkî'n-Necât, 2009).

6 Mûsâ Şâhîn Lâşîn, *Fethu'l-mün'im şerhu Sahîhi Müslim*, 1. Baskı (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 2002).

7 Hererî, *el-Kevkeb*, (Takdîm), 1: 7.

İlim tahsili

Dört yaşındayken yetişmesi için hocaya verilen Hererî, küçük yaşta Kur'ân öğrenip hatmetti. Babası onu daha sonra akâid ve fıkıh ilimlerinin öğretildiği medreselere göndedi. Bu medreselerde Eş'arî âlimlerin yazmış olduğu akâid metinleriyle, Şâfiî âlimlerin yazmış olduğu çeşitli fıkıh kitaplarını okuyup ezberledi.⁸

Hererî, medresedeki ilk tahsilinden sonra zamanının Sîbeveyh'i olarak kabul edilen Ebû Muhammed Musâ b. Muhammed ed-Deylî'ye giderek ondan fıkıh ve nahiv okudu. Ayrıca sarf, belagat, arûz ve mantık ilimlerine dair eserler üzerinde çalıştı. Hocası Musa b. Muhammed'in yanında yedi yıl kalan Hererî, hocasından ders alırken bir yandan da onun yanında ders vermeye başladı.⁹

Daha sonra döneminin Halil b. Ahmed'i olarak kabul edilen Şeyh Muhammed Medîd ed-Deylî'nin meclislerine katılarak ondan ileri düzeyde nahiv ve tefsir dersleri aldı. Hocasının yanında üç yıl kalan Hererî ardından dönemin önde gelen müfessirlerinden İbrahim b. Yasin el-Mâcetî'nin yanında da üç yıl kadar bulundu. Ondan da tefsir, belagat ve mantık ilimlerine dair eserler okudu. Akabinde fakih Yûsuf b. Osman el-Verkî'nin yanına giden Hererî, ondan da dört yıl boyunca ileri düzeyde fıkıh metinleri ve şerhlerini okudu ve ferâiz ilmini öğrendi. Daha sonra şeyhu'l-muhaddisîn, hâfız, fakih Ahmed b. İbrahim el-Kerrî'nin yanına giderek ondan da Buhârî'nin tamamını, *Sahîhi Müslim*'i ve hadis usûlüne dair bazı eserleri okudu. Hererî, bunların dışında daha birçok hocadan ileri düzeyde birçok eser okumuştur.¹⁰

Hocalarından ders alırken aynı zamanda onların yanında ders halkası da oluşturan Hererî, 1373/1953 yılının başlarında hocalarının hepsinden, ders vermek için icâzet istemiş, onların icazet vermesiyle de hocalarından bağımsız olarak ders halkası oluşturmuştur.¹¹

Hererî'nin, öğrenciliğinde dört saat gibi çok az bir süre uyuduğu zikredilirken¹² hocalık yaptığı dönemlerde de sabahtan akşama kadar ders verdiği, geceleyin ise kitap yazdığı söylenmektedir.¹³

8 Hererî, *el-Kevkeb*, (Taktîm), 1: 8.

9 Hererî, *el-Kevkeb*, (Taktîm), 1: 8.

10 Hererî, *el-Kevkeb*, (Taktîm), 1: 9-10.

11 Hererî, *el-Kevkeb*, (Taktîm), 1: 10.

12 Hererî, *el-Kevkeb*, (Taktîm), 1: 8.

13 Hererî, *el-Kevkeb*, (Taktîm), 1: 8.

Eserleri

Hererî'nin çeşitli ilim dallarında irili ufaklı 62 eseri vardır. Basılı eserlerinden bazıları¹⁴ şunlardır:

*el-Bâkûratü'l-ceniyye fi i'râbi metni'l-Âcrûmiyye*¹⁵

*Cevâhiru't-ta'limât Şerhu't-Takrîzât*¹⁶

*Menâhilü'r-ricâl 'alâ lâmiyeti'l-ef'âl*¹⁷

*el-Bâkûratü'l-ceniyye 'alâ Manzûmeti'l-Beykûniyye*¹⁸

*Hulâsatu'l-kavli'l-müfhim 'alâ terâcimi ricâli Câmî'i'l-İmâm Müslim*¹⁹

Tefsîru hadâiki'r-rûhi ve'r-reyhân fi ravâbî 'ulûmi'l-Kur'ân (32 cilt olarak basılmış kapsamlı bir tefsirdir.)²⁰

Etiyopya'dan Suudi Arabistan'a Hicreti

Hererî, ilmi kişiliğinin yanında siyasi mücadelesiyle de ön plana çıkmıştır. Kendi bölgesinde Urûmiyye İslam Cephesi'ni kurması üzerine Etiyopya'daki komünistlerle karşı karşıya gelmiş ve onlarla mücadele etmiştir. Komünistlerin onu öldürmek üzere birleşmeleri ve bu amaçla muhasara etmeleri üzerine yapılan çarpışmada muhasaradan kurtulup kaçmayı başarmış, sonra da 1398/1978 yılında Etiyopya'dan Suudi Arabistan'a hicret etmiştir.

Hererî, Suudi Arabistan'a yerleştikten iki yıl sonra 1400/1980 yılında Hayriyye Dâru'l-Hadisî'ne müderris oldu. Aynı zamanda sekiz yıl boyunca geceleri Mescid-i Haram'da ders halkası oluşturarak hocalık yaptı.²¹ Aktif bir görevi olmayan Hererî, halen hayattadır.

Eser Hakkında

el-Kevkebü'l-vehhâc Müslim şerhi olup 26 cilt olarak basılmıştır. Müellif şerhe başlamadan önce "hutbetü'l-kitâb" başlıklı ön sözünden sonra dört mukaddime kaleme almıştır. Bunlardan birincisini İmam Müslim'in hayatına²² ayıran müellif, ikinci mukaddimede *Sahîh-i Müslim*'in meziyetlerine ve istihrâc ve şerh türünden Müslim üzerine yapılan çalışmalara değinmiştir.²³ "Mukaddimetü'l-ilm" adını verdiği üçüncü mukaddimede, ilk olarak hadis

14 Basılı ve basılı olmayan tüm eserlerinin listesi için bkz. Hererî, *el-Kevkeb*, 10-13.

15 Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2007.

16 Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011.

17 Kahire: Dâru Ömre İbnu'l-Hattâb, 2007.

18 Mekke: Yy, 1983.

19 Cidde: Mektebetu Cidde, 1986.

20 Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.

21 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 15.

22 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 25-28.

23 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 29-35.

ilminin mevzusu, mesâili, faziletleri hakkında bilgiler vermiş sonra hadisçilerin kullanageldikleri “muhaddis”, “hâfız”, “hüccet” gibi kavramları açıklamış, ardından da “hadis”, “sünnet”, “haber” ve “eser” terimlerinin farklarını beyan etmiştir.²⁴ Dördüncü mukaddimedede ise kendisinin, İmam Müslim’e ulaşan isnadlarını zikretmiştir.²⁵ Bu dört mukaddimededen sonra şerhe başlamıştır.

el-Kevekb, ravi bilgilerinden lügat açıklamalarına, rivayet farklılıklarından mezhep farklılıklarına kadar çok çeşitli hususları içeren geniş bir şerhtir. Müellif, şerhinde önceki âlimlerden ve Müslim şârihlerinden yararlandığı gibi kendisi de bir takım ilavelerde bulunmuştur. Kitabı neşreden heyetin başkanı Prof. Hâşim Muhammed Ali Mehdî’ye göre kitap ismine layık olarak gerçekten de şerhlerin arasında parlayan bir yıldız, ilim talebesinin kalbini çeken güzel bir bahçe gibidir.²⁶

b) Fethu’l-mün’im şerhu Sahîhi Müslim

Müellifin Hayatı

Musa Şâhîn Lâşîn, 16 Recep 1338 (5 Nisan 1920) yılında Mısır’ın Kalyûbiye Bölgesi Benhâ şehri İsnit köyünde doğdu. Hafızlığını köyündeki ilkokulda en büyük abisi Cûde’nin yanında tamamladı.²⁷

Ortaöğretimini Ezher’e bağlı okullarda sürdüren Lâşîn, 1946’da Usûluddîn Fakültesi’nden lisans, 1948’de Arap Dili Fakültesi’nden yüksek lisans mezunu oldu.

Lâşîn 1948-1965 yılları arasında Ezher’e bağlı ortaöğretim kurumlarında tefsir ve hadis hocası olarak görev yaptı. 1965 yılında Usûluddîn Fakültesi’nde Tefsir-Hadis bölümünde doktorasını tamamladı. Aynı yıl Ezher Üniversitesi Usûluddîn Fakültesi Hadis bölümünde hocalık yapmaya başladı. 1976 yılında profesör olan Lâşîn, aynı yıl Hadis bölümü başkanlığına getirildi. 1979-1982 yılları arasında ise Usûluddîn Fakültesi Dekanı olarak görev yaptı. 1977-1984 yılları arasında Ezher Üniversitesi hocalarının akademik değerlendirme ve yükseltme birimi üyesi oldu. Ezher Üniversitesi’nde hocalık yaparken Kuveyt, Suudi Arabistan, Libya, Somali ve Katar gibi çeşitli ülkelerde misafir hoca olarak da dersler verdi.²⁸

24 Hererî, *el-Kevekb*, 1: 39-43.

25 Hererî, *el-Kevekb*, 1: 44-46.

26 Hererî, *el-Kevekb*, “Takdîm”, 1: 5-6.

27 Mültekâ ehli’t-tefsîr, “el-Üstâz ed-Doktûr Musâ Şâhîn Lâşîn Fârisü’t-tefsîr ve’l-hadis mine’l-mahbera ile’l-makbera”, erişim: 1 Temmuz 2019, <https://vb.tafsir.net/tafsir21119/#.XSugOug-zbIV>.

28 Mültekâ ehli’t-tefsîr, “el-Üstâz ed-Doktor Musâ Şâhîn Lâşîn”.

Mısır Evkaf Bakanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'na bağlı olarak kurulan Uluslararası Sîret ve Sünnet Merkezi'nin ilk müdürü olan Lâşîn, adı geçen merkezin kuruluş tarihinden (1994) itibaren ölümüne kadar başkanlığını yürüttü.

Lâşîn, 6 Ocak 2009 yılında Kâhire'nin Nasr semtinde vefat etti.

Lâşîn'in vefat ettiği güne kadar ilimle meşgul olduğu ve vefat ettiği gün Buhârî üzerine yazdığı *es-Selsebilü'l-cârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* üzerinde çalıştığı söylenmektedir.²⁹

Vaktini ilmi araştırmalara adayan Lâşîn'in en önemli projesi, hadislerin tahrir ve değerlendirilmesi üzerine olmuştur. Nitekim 1976 yılından vefatına kadar Ezher Üniversitesi'nde yaptırdığı yüksek lisans ve doktora tezlerinin hemen hepsi bu projesinin bir uygulaması mahiyetinde değerlendirilmektedir.³⁰

Ezher, İskenderiye, Ümmülkurâ ve Ümdürmân Üniversitelerinde 200'den fazla yüksek lisans ve doktora tezine danışmanlık veya jüri üyeliğinde bulunan Lâşîn, Mısır, Sudan, Suudi Arabistan ve Arap Emirlikleri'ndeki üniversitelerde görev yapan 50'den fazla hocanın da profesörlüğe yükselme sınavına katılmıştır. Bu da Lâşîn'in Arap ülkelerindeki saygınlığına işaret etmektedir.

Üniversite hocalığının yanı sıra ders halkaları, radyo ve televizyon programlarıyla da ilim ve irşat faaliyetlerini sürdüren Lâşîn bu amaçla Mısır medyasında 1000, Katar'da 500, Suudi Arabistan'da 50, Britanya radyosunda 20 program düzenlemiştir. 1000'den fazla fetvası, 50'den fazla da makalesi yayınlamıştır.³¹ Bu ise Lâşîn'in akademik çalışmaların yanında Müslüman toplumlara yönelik irşat faaliyetlerinden de geri durmadığını göstermektedir.

Eserleri

Lâşîn'in hadis ve tefsir alanlarında birçok eseri vardır. Bu eserlerinden bazıları şunlardır:

Hadis alanındaki eserleri;

Fethu'l-mün'im Şerhu Sahîhi Müslim,

*Sahîhu'l-Buhârî fi nazmin cedîd trcmî' ve teysîr ve tecrîd,*³²

*Kısas mine'l-hadîsi'n-Nebevî,*³³

29 el-Alûka el-Meclisü'l-ilmî, "Vedâ'an Şeyha ulemâî's-sünne Musa Şâhîn Lâşîn, erişim: 5 Temmuz 2019, <https://majles.alukah.net/t26310/>.

30 Mültekâ ehli't-tefsîr, "el-Üstâz ed-Doktor Musâ Şâhîn Lâşîn".

31 Mültekâ ehli't-tefsîr, "el-Üstâz ed-Doktor Musa Şâhîn Lâşîn", erişim: 8 Temmuz 2019; el-Mektebetü'ş-Şâmile, "Mûsâ Şâhîn Lâşîn", erişim: 8 Mayıs 2019, <http://shamela.ws/index.php/author/2282>.

32 Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2006.

33 Mısır: Mektebetü'l-Emân, 2007.

*Tahkîk ve ta'lîk 'alâ Sahîhi Müslim,*³⁴
*es-Selsebîlu'l-Buhârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî,*³⁵
*es-Sünne ve't-teşrî',*³⁶
*es-Sünnetu küllühâ teşrî'un,*³⁷
*el-Menhelu'l-hadîs fi şerhi'l-hadîs,*³⁸
*el-Mevsû'atü'l-muhtasara li'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye,*³⁹

Diğer eserleri;

*el-Leâli'l-hisân fi 'ulûmi'l-Kur'ân,*⁴⁰
*el-Husûnu'l-menî'a fi'd-difâ' 'ani's-şerî'a,*⁴¹
*Tecdîdü'd-dîn.*⁴²

Eser Hakkında

Musa Lâşîn'in 23 yılda tamamladığını söylediği⁴³ ve 10 cilt olarak basılan *Fethu'l-mün'im*, Müslim'in *Sahîh'i* üzerine yapılmış şerhlerdendir. Önceleri Buhârî'de geçen dört yüz hadise ve şerhine yer verdiği *el-Menhel*'den sonra Buhârî'de yer alan diğer hadisleri de şerh edip Buhârî şerhini tamamlamayı düşünen Lâşîn, Buhârî üzerine birçok şerh yazıldığından dolayı bu fikirden vazgeçtiğini ve Müslim'i şerh etmeye başladığını söyler.⁴⁴

Eserin ilk baskısı Dâru'ş-Şurûk tarafından 2002 yılında Kahire'de yapılmıştır. İkinci baskısı da yine aynı yayınevi tarafından muhtemelen aynı yıl gerçekleştirilmiştir. Nitekim internette dolaşan pdf nüshalarında jenerik sayfasında ilk baskı tarihi 2002 olarak gösterilirken ilerleyen sayfalarda ikinci baskının önsözü de yer almaktadır. Ayrıca ileride değinileceği üzere Lâşîn'in ikinci baskıda yaptığı değişiklikler de söz konusu pdf nüshalarında yer almaktadır.

Lâşîn, birinci baskının önsözünde, hadislerin şerhini yaparken “el-ma'ne'l-'âm”, “el-mebâhis el-arabiyye” ve “fıkhu'l-hadîs” başlıkları altında

34 Beyrut: Müessesetü İzzüddîn, (5 cilt), 1407/1986. Öğrencisi Ahmed Ömer Haşim ile birlikte hazırlamıştır.

35 Eserini tamamlayamadan vefat etti.

36 Ezher Üniversitesi Dergisi'nde 1411/1991 Şaban ayında yayınlanmış makalesidir.

37 Katar Üniversitesi Şeriat Fakültesi Dergisi'nin onuncu sayısında yayınlanmış makalesidir.

38 Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, (4 cilt), 2002.

39 Mısır: Vizâratü'l-Evkâf, 2000.

40 Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2002.

41 Kahire: Mektebetü'l-İman, 2007.

42 Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 2009. Diğer eserleri için bk. Mültekâ ehli't-tefsîr, “el-Üstâz ed-Doktûr Musa Şâhîn Lâşîn”; el-Mektebetü'ş-Şâmîle, “Mûsâ Şâhîn Lâşîn”.

43 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 5.

44 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 7.

hadisleri değerlendirdiğini söylemektedir.⁴⁵ Eser incelendiğinde bu metoda bağlı kaldığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu başlıklardan sonra ilgili babda zikredilen hadislerden çıkarılabilecek hükümleri de veren Lâşîn, bu özelliği ile de eserine ayrı bir hususiyet kazandırmıştır.

Lâşîn, ikinci baskının ön sözünde bu baskının birinci baskıdan ayrılan özelliklerini şöyle sıralar:

- “İmam Müslim’in isnadlarını dipnota koydum.
- Hadisleri, Müslim’in tertibine göre sıraladım.
- Babları numaralandırdım. Bazen Nevevî’nin yaptığı bablandırmaya uymadım.
- Kitabın başından sonuna kadar bütün hadisleri bir kelimesi değişik olsa bile ayrı bir hadis olarak numaralandırdım.”⁴⁶

Yazar, birinci ve ikinci baskının önsözlerinden sonra hadis ve hadis ilimlerine dair bir bilgi vermeden kitabın şerhine geçmiştir. Ancak Lâşîn Müslim’in, *Sahîh*’inin başında yer alan “Mukaddime” bölümüne ve şerhine yer vermemiş, doğrudan Kitâbü’l-Îmân” bölümündeki hadisler ve onların şerhiyle eserine başlamıştır.

2. Şerhlerin Mukayesesi

a) Şerh metotları

Şerh metodu açısından bakıldığında *el-Kevkeb*’in demc/mezc metodu kullanılarak yazıldığı görülmektedir. Yani şerh edilecek metin açıklamalar arasına serpiştirilerek neredeyse kelime kelime şerh edilmektedir. Müellifin bu metodu oldukça iyi kullandığı ve eserin başından sonuna kadar aynı yöntemi takip ettiği görülmektedir.

Fethu’l-mün’im’de ise konuyla ilgili hadis metinlerinin tamamı verildikten sonra şerhe geçilmektedir. *Fethu’l-mün’im*’in şerh kısmında;

“el-Ma’ne’l-âm/genel anlam” başlığı altında konuya dair hadislerle ilgili genel bilgiler verilmekte, ilgili hadislere dair âyetler zikredilmekte ve hadisin vürûd sebebine değinilmektedir.

“el-Mebâhisü’l-Arabiyye” başlığı altında ise hadislerde geçen bazı kelime veya cümlelerin anlamları üzerinde durulmakta, gramer ve edebi sanatlar yönünden açıklamalarda bulunulmakta, hadis metninde geçen mübhem bir şâhus varsa, hakkında bilgi verilmektedir.

45 Lâşîn, *Fethu’l-mün’im*, 1: 8.

46 Lâşîn, *Fethu’l-mün’im*, 1: 8.

“Fıkhü’l-hadîs” başlığı altında ise hadis âlimlerinin ve mezhep imamlarının, söz konusu rivâyetlerden çıkardıkları fıkhî görüşlere yer verilmekte, onların görüşleri değerlendirilmekte ve konuyla ilgili kendi görüşleri serdedilmektedir.

Hemen her babın sonunda “Fıkhü’l-hadîs” başlığı içerisinde, “ve yu’ hazü mine’l-hadîs/min mecmû’ati hâzihi’l-ehâdîs” alt başlığında, konuyla ilgili hadislerden çıkarılan hükümler zikredilmektedir. Bazı bölümlerde hadislerden çıkarılan bu hükümler kırkı geçmektedir.⁴⁷

b) Senet zikri

el-Kevekb’ de senedlerin tamamı zikredilmektedir. *Fethu’l-mün’im’* de ise hadis metinleri verilirken sadece sahâbî râvisinin adı zikredilmekte, senetlerin tamamı ise dipnotlarda verilmektedir.

c) İsnadın özellikleriyle ilgili açıklamalar

Fethu’l-mün’im’in aksine *el-Kevekb’* de isnadın özelliklerine ilişkin açıklamalar da yapılmaktadır. Senedin -rubâî, humâsî, sūdâsî gibi- kaç râviden oluştuğu belirtilmekte,⁴⁸ “Min letâifi’s-sened” denilerek isnadın kendisine has özellikleri varsa zikredilmektedir. Örneğin; ‘Bu senedde çocuğun babadan rivâyeti vardır.’,⁴⁹ ‘Bağdatlı’nın Kûfeli’den rivâyeti vardır.’,⁵⁰ ‘Sahâbînin sahâbîden rivâyeti vardır.’,⁵¹ ‘Tâbîinin tâbîinden rivâyeti vardır.’,⁵² ‘Seneddeki tüm râviler Basralıdır.’,⁵³ ‘Râvilerin ikisi Kûfeli, üçü Mekkelidir.’⁵⁴ gibi özelliklere değinilmektedir. Senedin muttasıl olma, sahih olma gibi özellikleri de zikredilmektedir. Hadis, mütâbî⁵⁵ olarak gelmişse sened zikrinden önce “Müslim bu hadise şu mütâbî’i getirdi.” denilerek peşinden isnad zikredilmekte,⁵⁶ şâhid⁵⁷ olarak geldiğinde ise “Müellif bu hadise şu şâhidi getirdi.” denilerek hadisin senedi verilmektedir.⁵⁸

47 Hererî, *el-Kevekb*, 8: 243-249; 6: 102-106, 430-435.

48 Hererî, *el-Kevekb*, 7: 115.

49 Hererî, *el-Kevekb*, 7: 35.

50 Hererî, *el-Kevekb*, 1: 246.

51 Hererî, *el-Kevekb*, 7: 35.

52 Hererî, *el-Kevekb*, 1: 246.

53 Hererî, *el-Kevekb*, 2: 306.

54 Hererî, *el-Kevekb*, 7: 115.

55 Mutâbî: Bir hadisin metin bakımından benzeri olan ve en azından sahabi ravisi aynı olmak kaydıyla, başka bir senedle rivayet edilen hadis. Bk. Abdullah Aydın, “Mutâbî”, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2013), 230.

56 Hererî, *el-Kevekb*, 14: 178.

57 Şâhid: Herhangi bir hadise, başka bir sahabiden gelen tamamen aynı veya benzer muhtevadaki ikinci hadis. Bk. Aydın, “Şâhid”, 291.

58 Hererî, *el-Kevekb*, 1: 427.

d) Rical tanıtımı

Râvileri tanıtmaya açısından *el-Kevkeb'in*, *Fethu'l-mün'im'e* üstünlük gösterdiği söylenebilir. Zira eserde tüm râviler, ilk defa zikredildikleri yerde tam ismi, isminin nasıl okunacağı, künyesi, lakabı, neden bu lakabı aldığı, kimlerden hadis naklettiği, kendisinden kimlerin hadis rivâyet ettiği, vefat tarihi vb. bilgiler verilerek tanıtılmaktadır. Lakabı verilen kişinin kim olduğunda ihtilaf varsa sahih görüş belirtilmekte,⁵⁹ râvi hakkında söylenmiş sözler varsa bunlar da kaydedilmektedir.⁶⁰ Râvi bilgilerinin yanında hadislerde ismi geçen kabileler hakkında da bilgiler bulunmaktadır.⁶¹ Ayrıca söz konusu râvinin Müslim'in *Sahîh'inde* başka hangi bölümlerde hadis rivâyet ettiğinin bilgisi de verilmektedir.⁶²

Râviler ilk kez adı geçtiği yerde tanıtıldıktan sonra başka bir senedde tekrar zikredildiğinde onun sadece tam adı, nisbesi, künyesi gibi genel bilgileri ve sika, zayıf vb. cerh-ta'dîl durumunu açıklayan bilgiler zikredilmektedir.⁶³

Şerhin başlarında örneğin "Faslün fî tercemeti Hasan b. Umâre"⁶⁴, "Tercemetü Harâm b. Osmân"⁶⁵ gibi başlıklar bulunsa da sonralarına doğru bu tür başlıklara rastlanmamaktadır.

Fethu'l-mün'im'de ise bazı sahabi râvilerinin dışında⁶⁶ râvi tanıtımına yer verilmemektedir. Nitekim *Fethu'l-mün'im'de* metinde sened zincirinin tamamının verilmemesi sebebiyle râvilerin adı da geçmemektedir.

e) Cerh-ta'dîl bilgileri

Râviler hakkındaki cerh-ta'dîl bilgileri, *el-Kevkeb'de* râvinin adının ilk geçtiği yerde verilmektedir. Bazı âlimlerin söz konusu râvi hakkında yaptıkları değerlendirmeler ve kullandıkları lafızlar tek tek kaydedilmektedir. Örneğin; İbn Ma'în (ö. 233/848),⁶⁷ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),⁶⁸ Nesâî (ö. 303/915),⁶⁹ İbn Hibbân (ö. 354/965),⁷⁰ Dârekutnî (ö. 385/995)⁷¹ ve İbn Hacer (ö.

59 Hererî, *el-Kevkeb*, 2: 156.

60 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 164, 223, 249.

61 Hererî, *el-Kevkeb*, 2: 139.

62 Hererî, *el-Kevkeb*, 2: 120, 137.

63 Hererî, *el-Kevkeb*, 10: 246.

64 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 393.

65 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 441.

66 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 65; 2: 249; 6: 532; 8: 524; 9: 283.

67 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 103, 191, 264.

68 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 109, 285, 350.

69 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 104, 164.

70 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 104, 207.

71 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 297, 312.

852/1449)⁷² gibi bilginlerin, adı geçen râvi hakkındaki görüşleri alıntılar yapılarak zikredilmektedir. İlk defa adı geçtiğinde hakkındaki cerh-ta'dîl bilgisi beyan edilen râvinin adı ikinci kez geçtiğinde "sikadır", "hâfızdır" vb. ifadeler kullanılarak kısaca tanıtılmaktadır.⁷³

Fethu'l-mün'im'de ise râvilerin cerh-ta'dîline ilişkin bilgiler bulunmamaktadır.

f) Hadislerin tahrîci

*el-Kevekb'*de hadislerin tahrîcine/hadisın geçtiği diğer kaynaklara, işaret edilirken *Fethu'l-mün'im*'de bu özellik bulunmamaktadır.

*el-Kevekb'*de, söz konusu hadisi rivâyet etmede Müslim'e ortak olan kişiler zikredilerek kitap ismi ve hadis numaraları verilmekte, Müslim, ilgili hadiste infirâd etmişse bu da dile getirilmektedir.⁷⁴ Aynı zamanda söz konusu hadisin *Sahîh-i Müslim'*de başka hangi bölümlerde ve hangi senedlerle geçtiği bilgisi de zikredilmektedir.⁷⁵

Tahrîc sayılmasa da *Fethu'l-mün'im*'de gerekli görüldüğünde hadisin *Sahîh-i Buhârî'*de geçen farklı lafızlarına değinildiği de belirtilmelidir.⁷⁶

g) Nüsha farklılıklarına değinmeleri

Her iki eserde de nüsha farklılıklarına değinilmiştir. Ancak *el-Kevekb'*de bunun oranı daha fazladır. Nüsha farklılıklarında ise daha çok Müslim'in *Sahîh'i* üzerine şerh yazanlardan Nevevî (ö. 676/1277),⁷⁷ Übbî (ö. 828/1425)⁷⁸ ve Senûsî (ö. 895/1490)⁷⁹ gibi âlimlerin nüshaları arasında karşılaştırmalar yapılmaktadır.

h) Bab başlıkları

"Kitâb" başlarında birinci baba geçilmeden önce, *el-Kevekb'*de genellikle söz konusu kitâbla ilgili bilgi verilmiştir.⁸⁰ *Fethu'l-mün'im*'de Kitâb başlangıçlarında, söz konusu kitâbdaki tüm bablar maddeler halinde sıralanmakta ardından da sırasıyla ilk babın şerhinden başlanmaktadır.

72 Hererî, *el-Kevekb*, 1: 133, 174, 181.

73 Hererî, *el-Kevekb*, 10: 246.

74 Herer, *el-Kevekb*, 6: 275.

75 Hererî, *el-Kevekb*, 2: 144.

76 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 5: 88.

77 Hererî, *el-Kevekb*, 1: 136, 2: 73, 119; Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 2: 120, 5: 377, 6: 369.

78 Hererî, *el-Kevekb*, 2: 73, 119, 16: 360; Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 2: 120.

79 Hererî, *el-Kevekb*, 1: 136, 2: 119, 16: 360; Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 2: 120.

80 Bk. Hererî, *el-Kevekb*, 2: 7, 5: 165.

Bab başlıkları ise mevcut *Sahîh-i Müslim* baskılarındaki bab başlıklarından farklılık arz etmektedir. Her iki müellif de bab başlıklarını kendi ifadeleriyle zikretmektedir. Örneğin Nevevî'nin *Müslim Şerhi*'ndeki İman Kitabı'nın ikinci başlığı "Bâbu beyânî's-salevât ellefî hiye ehadu erkânî'l-İslâm" şeklindeki⁸¹ *el-Kevkeb'*de "Bâbu 'ademi vücûbi mâ 'ade's-salevâtî'l-hamsi ve mâ 'adâ sıyâme Ramazâne ve mâ 'adâ ez-zekevâtî'l-mefrûda" şeklinde,⁸² *Fethu'l-mün'im'*de ise "Bâbu umûri'l-İslâm" şeklindedir.⁸³

i) Dil bilimsel incelemeler

*el-Kevkeb'*de gerekli yerlerde i'râb ve sarf bilgileri geniş açıklamalarla verilmektedir.⁸⁴ *Fethu'l-mün'im'*de de "el-Me'âni'l-Arabiyye" başlığı altında kelime ve cümleler şerh edilirken *el-Kevkeb'*deki kadar olmasa da, kısa ve öz şekilde i'râb bilgileri ve edebi sanatlara dair bilgiler zikredilmektedir.

Sözcük bilgileri her iki şerhte bulunsa da *el-Kevkeb'*de kelimenin hareketlenmesi, mâzîsi, muzârîsi, masdarı, çeşitli anlamları vb. türden daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.⁸⁵

j) Dil ve uslûbları

Her iki eserin de dillerinin anlaşılır ve sade olduğu belirtilmelidir. Her iki eserde de mütevazı ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. *Fethu'l-mün'im'*de her babın sonunda "Allah en iyi bilendir." yazılması, *el-Kevkeb'*de de "Allah en iyi bilendir" ifadesinin yanı sıra "Benim sakîm anlayışıma zuhûr eden budur."⁸⁶ gibi ifadelerinin yer alması örnek olarak verilebilir.

Konuya ilişkin âyet ve hadislerden delil getirme her iki şerhin önemli özellikleri arasındadır.⁸⁷ *el-Kevkeb'*de kelime anlamlarını açıklarken şiirlerden istihâd da görülmektedir.⁸⁸

*Fethu'l-mün'im'*de "el-Ma'ne'l-âm" başlığı altında genel açıklamalar yapılırken konuyla ilgili bir âyet varsa muhakkak zikredilmektedir.

81 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri Nevevî, *el-Minhac fi şerhi Sahihi Müslim b. Haccac*. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1392), 1: 66. Ayrıca bk. Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri Müslim, *el-Müsnedü's-sahihu'l-muhtasar bi nakli'l-'adli 'ani'l-'adli ilâ Rasûlillah*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 5 c. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y.) 1: 40.

82 Hererî, *el-Kevkeb*, 2: 79.

83 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 34.

84 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 63; 220.

85 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 166, 2: 271, 514;

86 Hererî, *el-Kevkeb*, 2: 119.

87 Hererî, *el-Kevkeb*, 3: 112, 135, 219.

88 Hererî, *el-Kevkeb*, 1: 473, 2: 39; 4: 141.

k) Hadis Usûlüne dair bilgiler

el-Kevebü'l-vehhâc incelendiğinde yeri geldiğinde hadis usûlüne dair bilgiler verdiği görülmektedir. Örneğin, ömrünün sonunda ihtilâta uğrayan bir râviden sonra “fâide fi'l-muhtelifîn” başlığı atılarak bu konu hakkında bilgi verilmektedir.⁸⁹ Ayrıca yeri geldikçe çeşitli “fasıl”lar açılarak hadisin sahih, hasen, zayıf;⁹⁰ merfû, mevkuf, maktû ve mürsel gibi kısımları⁹¹ cerh-ta'dîlin kabulüne ilişkin hususlar⁹² açıklanmaktadır. İ'tibâr, mütâba'at ve şevâhid kavramlarının açıklanmasında olduğu üzere bazen hadis usûlüne dair açıklamalar “tetimme” başlığı altında da verilmektedir.⁹³

l) Kaynakları

*el-Keveb'*de klasik şerhlerden sürekli alıntılar yapıldığı görülmektedir. Özellikle Nevevî'nin şerhinden çok faydalandığı söylenebilir. Müslim'in *Sahîh*'i veya diğer eserler üzerine yazılmış şerhlerden yararlanmak elbette önemli olup daha önceki çalışmaları görmezden gelmek şerh çalışması için bir eksiklik olarak düşünülebilir. Ancak sürekli onlardan alıntı yaparak âlimlerin görüşlerinin derlendiği bir çalışma ortaya koymak, günümüz problemlerine ışık tutacak meselelere değinmemek de bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan bakıldığında *el-Keveb'*in önceki âlimlerin sözlerinin derlendiği klasik şerh tarzında yazılan ansiklopedik bir eser olduğu söylenebilir.

Hererî'nin yararlandığı kaynaklar arasında başta Müslim'in *Sahîh*'i üzerine yazılan şerhler olmak üzere Mâzerî'nin (ö. 536/1141) *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim'i*,⁹⁴ Kâdî İyâd'ın (ö. 544/1149) *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim'i*,⁹⁵ Kurtubî'nin (ö. 656/1258) *el-Müfşim şerhu Sahîhi Müslim'i*,⁹⁶ Nevevî'nin (ö. 676/) *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc'ı*,⁹⁷ el-Übbî'nin (ö. 827/1424) *İkmâlü İkmâl'i'l-Mu'lim'i*,⁹⁸ İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî'si*,⁹⁹ Senûsî'nin (ö. 895/1490) *Mükmilü İkmâl'i'l-İkmâl'i*¹⁰⁰ zikredilebilir. Hadislede geçen “garib” kelimelerin açıklamalarında ise daha çok İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Nihâye'*sinden yararlandığı görülmektedir.¹⁰¹

89 Hererî, *el-Keveb*, 2: 158.

90 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 82.

91 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 505.

92 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 475.

93 Hererî, *el-Keveb*, 1: 158.

94 Hererî, *el-Keveb*, 3: 242, 10: 169, 316.

95 Hererî, *el-Keveb*, 1: 90, 105, 108.

96 Hererî, *el-Keveb*, 1: 142, 147, 148.

97 Hererî, *el-Keveb*, 1: 58, 70, 78.

98 Hererî, *el-Keveb*, 1: 156, 2: 360, 4: 17.

99 Hererî, *el-Keveb*, 5: 178, 8: 283, 10: 243.

100 Hererî, *el-Keveb*, 1: 62, 65, 66.

101 Hererî, *el-Keveb*, 2: 285, 3: 232, 4: 28, 218.

Lâşîn de *Fethu'l-mün'im*'de daha önce yazılmış şerhlerden yararlanmaktadır. En çok yararlandığı şârihler arasında İbn Battâl,¹⁰² Mâzerî,¹⁰³ Kâdî İyâd,¹⁰⁴ İbnü's-salâh,¹⁰⁵ Nevevî,¹⁰⁶ Übbî,¹⁰⁷ İbn Hacer¹⁰⁸ ve Senûsî¹⁰⁹ zikredilebilir.

*el-Kevekb'*de günümüz âlimlerinden herhangi bir alıntı yapıldığına, modern gelişmelere dair çağdaş bilim adamlarından bir bilgi aktarıldığına rastlanılmamıştır. Bu da *el-Kevekb'*in, hadisleri anlama ve değerlendirme açısından eski bilgileri tekrar ettiğine işaret etmektedir. Örneğin embriyonun gelişimi ve ruhun üflenmesiyle ilgili hadisi yorumlarken modern tıbbî bilgilerden de yararlanarak bir açıklama yapması beklenirken, hadisin zahîrî anlamıyla yetinerek embriyonun gelişiminin 120 günde tamamladığını ve bu aşamadan sonra ruh üflendiğini söyler.¹¹⁰ Hâlbuki günümüz modern tıp bilimi, embriyonik evreyi 56 gün olarak belirlerken¹¹¹ ilgili hadisin modern bilgiyle uyumlu yorumları da bulunmaktadır.¹¹²

Lâşîn'in ise günümüz bilim insanlarının eserlerinden yararlandığı da görülmektedir. Bunlardan biri arkeolog Dr. Ahmed Fahrî'dir (1905-1973). Örneğin Lâşîn, Arap yarımadasının önceden yeşil ve verimli bir yer olduğunu daha sonra çölleştiğini anlatırken Ahmed Fahrî'den alıntı yapar.¹¹³ Bazen günümüzde yazılmış tezlerden de bilgiler aktarır.¹¹⁴

m) Mezhebi görüşlerinin yansıtılması

*el-Kevekbü'l-vehhâc'*ın başında şârihin kısa hayat hikayesinin anlatıldığı kısımda yazarın amelde Şâfi'î, itikadda Selefi akideye sahip olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁵ Ameli konularda Şâfi mezhebini ön plana çıkardığı görülse de mezhep tarafgirliği yapmadığı söylenebilir. Mesela, bir hadisin nesh edilmesi konusunda müellif söz konusu hadisin neshedildiğini belirttikten sonra “bu

102 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 29, 35, 57.

103 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 205, 407, 410, 451.

104 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 25, 31, 73.

105 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 52, 55, 64.

106 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 23, 24, 48.

107 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 36, 52, 107.

108 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 23, 38, 44.

109 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 149, 155, 2: 563.

110 Hererî, *el-Kevekb*, 24: 512.

111 Bk. Keith L. Moore - T.V.N. Persaud, *Klinik yönleriyle İnsan embriyolojisi*, trc. Mehmet Yıldırım v.dğr. (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi, 2002), 8.

112 Bk. Şeref Mahmut el-Kuzât, “Cenine Ruh Ne Zaman Verilir”, trc. Ekrem Keleş, *Diyanet İlmî Dergi* 38/2 (2002): 124; İbrahim Tüfekçi, “İslam Hukukuna Göre Gebeliğin Sonlandırılması”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Eylül 2013): 119-120.

113 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 4: 341.

114 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 9: 232.

115 Hâşim Muhammed Ali el-Mehdi, *el-Kevekb*, (Taktîm), 1: 7.

bizim mezhebimize ve cumhurun mezhebine göredir” diyerek tarafını belli eder.¹¹⁶

Haberî sıfatlar konusunda selef çizgide olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Allah Teâlâ'nın nüzûlünün Allah için sâbit bir sıfat olduğunu söyleyen müellif, “Onu sâbit kılarız, inanırız, nasıl olduğunu düşünmeyiz, misallendirmeyiz.” diyerek selef âlimlerinin de savunduğu bu görüşün doğru olduğunu belirtir. Ona göre, bu nüzûl, tevilcilerin dediği gibi dualara icâbet veya rahmet nüzûlü anlamında manevi bir nüzûl olmadığı gibi meleklerin nüzûlü manasında mecâzî bir nüzûl de değildir. Mu'attıla ve Müşebbihe'nin dediği gibi teşbih ve temsil olmaksızın, herhangi bir keyfiyet düşünülmezsizin Allah'ın sıfatlarından bir sıfattır. Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) bunu destekleyici söz aktaran müellif, bu hususta İbn Teymiye (ö. 728/1328), İbnü'l-Kayyim (ö. 751/1350) ve Zehebî (ö. 748/1348) gibi âlimlerin kitaplarına mürâcaat edebileceğini söyler.¹¹⁷ Müellif bu tür konularda, naslarda ifade edildiği şekilde inanılması gerektiğini savunur.¹¹⁸

Lâşîn ise aynı hadisi, *Fethu'l-bârî*'den alıntı yaparak açıklar.¹¹⁹ Kendi görüşünü açıkça ifade etmez. Ancak alıntı yaptığı bilgilere bakılırsa onun da haberî sıfatları olduğu gibi kabul etme taraftarı olduğu söylenebilir.

Lâşîn fıkhi meselelerde genelde mezheplerin görüşlerini ve delillerini verir, fakat bir tercihte bulunmaz.¹²⁰

n) Güncel izahlar

Çağdaş hadis şerhlerinden beklenen hususlar arasında, yapılan yorumların günümüz problemlerine ışık tutması, modern bilimin sahasına giren hadislerin, ilmî verilerden yararlanılarak yorumlanması ve hadislerle ilgili zihinlere takılan sorulara cevap vermesi sayılabilir. Belirli konularda iki şerhte yaptığımız incelemede *el-Kevkeb'* de bu hususlara daha az değinildiği görülmüştür. *Fethu'l-mün'im*'in müellifinin söz konusu hususlara daha çok değinmesinde akademik camiadan olmasının etkili olduğu söylenebilir.

Hererî'nin bir hadisin şerhinde, Hz. Âdem'in önceleri cennette yalnız bir şekilde gezdiğini, daha sonra Allah'ın (c.c.) Hz. Âdem'i uyutarak acıtmaksızın ondan bir şeyleri aldığını zikrettikten sonra bunda narkozla uyutmaya bir işaret bulunduğunu söylemesi,¹²¹ günümüzde çok tartışılan hilâli görme meselesinde, günümüzde bilimin ilerlemesi nedeniyle hilalin görüneceği günün

116 Hererî, *el-Kevkeb*, 2: 144.

117 Hererî, *el-Kevkeb*, 10: 10-12.

118 Başka bir örnek için bk. Hererî, *el-Kevkeb*, 8: 164.

119 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 3: 528.

120 Bk. Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 1: 266; 2: 89, 95.

121 Hererî, *el-Kevkeb*, 16: 152.

önceden hesaplanabileceğini belirtmesi¹²² onun yenilikçi yaklaşımlarına örnek olarak verilebilir.

Hererî'nin modernle bağlantı kurarken metne bağlı kalmaktan geri durmadığı da söylenebilir. Örneğin atların hayırlı olmasıyla alakalı hadisi şerh ederken, cihadın kıyamete kadar devam edeceğini, atların da kıyamete kadar savaşlarda kullanılacağını, gerçekten de günümüzde uçak, tank vb. savaş aletleri olsa bile atlara dağlarda ihtiyaç duyulduğunu belirtir.¹²³ Kadınların saçlarını deve hörgücü gibi topuz yapmalarıyla ilgili hadisin şerhinde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) mucize göstererek günümüzdeki kadınların halini bildiğini söyler.¹²⁴

İslam Dini'nde en çok önem verilen hususlardan birisi temizliktir. Bedenin, elbisenin ve ibadet edilen yerlerinin temizliği bazı ibadetler için ön şart olarak kabul edilirken, yiyeceklerin, içeceklerin ve yeme-içme kaplarının da insan sağlığını tehdit eden pisliklerden, zararlı maddelerden mikroplardan ve hayvanlardan uzak tutulması istenir. Elbette hadislerde "mikrop" kelimesi geçmediği gibi mikroplardan da bahsedilmemektedir. Modern birer şerh olan *el-Kevekb* ve *Fethu'l-mün'im*'de mikroplardan bahsedilmesi beklenen hadislerin şerhlerinde yaptığımız araştırmada *el-Kevekb*'de hadisi yorumlarken mikroplara hiç değinilmediği, hatta el-Mektebetü'ş-Şâmile programı üzerinden mikrobun Arapça karşılığı olan "ميكروب" ve "جراثيم" kelimelerinden yaptığımız aramada bu kelimelerin hiç geçmediği, *Fethu'l-mün'im*'de ise birçok hadisin şerhinde, ilgili hadislerdeki bazı durumların "mikroplarla" açıklandığı görülmüştür.

Örneğin Lâşîn, kapların ağzının açık bırakılmamasıyla ilgili hadisin şerhinde, havada etrafa yayılan mikropların bulunduğunu, bunların ağzı açık kaplardaki yiyecek ve içeceklere girerek insana zarar verebileceğini belirtir.¹²⁵

Köpeğin yaladığı kabı toprakla temizleme hususunda, günümüzde güvenilir doktorlara göre köpekte toprakla giderilen mikropların bulunduğunu dile getirir.¹²⁶ Mescide tüküren bedevî hadisini, tükürükte mikrop bulunduğu şeklinde yorumlar.¹²⁷

122 Hererî, *el-Kevekb*, 12: 363.

123 Hererî, *el-Kevekb*, 20: 159.

124 Hererî, *el-Kevekb*, 21: 515.

125 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 8: 182. *el-Kevekb*'deki yorum için bk. 21: 122. Krş. Şerafuddîn Hüseyin b. Abdillâh Tibî, *Şerhu'l-Mişkât el-Kâşif 'an hakâiki's-sünen*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 9: 288.

126 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 2: 227. *el-Kevekb*'deki yorum için bk. 6: 37. Krş. Nevevî, *el-Mimhâc*, 3: 83.

127 Lâşîn, *Fethu'l-mün'im*, 3: 179. *el-Kevekb*'deki yorum için bk. 8: 164. Krş. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Mısırî Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1323), 1: 419.

“لا عدوى ولا طيرة” hadisinin şerhinde ise her hastalığın kendine has mikrobu olduğunu, bu mikropların hastadan sağlıklıya geçtiğini anlatır, ardından da hava yoluyla, dokunmayla, hastanın eşyasını kullanmakla ve bunlara benzer başka yollarla hastalıkların bulaşabileceğini belirtir ve “*Kanda akyuvarlar vardır. Salgın bulaşıcı mikroplara karşı koyarlar.*”, “*Mikropların evreleri vardır: Güçlü oldukları evreler, zayıf oldukları evreler.*”, “*Herkesin bağışıklık sistemi değişiklik gösterir.*” gibi bilimsel izahlarda bulunur. Nihayetinde ise: “*Ancak nice mikroplar vardır ki Allah’ın izniyle insanın haberi bile olmadan yok olurlar. Hastalık işi Allah’tandır. Bulaşma da öyle.*” diyerek konuyu sonlandırır.¹²⁸

Kıscacası; “mikrop”tan bahsedilmesi muhtemel konular üzerinden yaptığımız araştırmada *Fethu’l-mün’im*’de birçok hadisin “mikrop”larla ilişkilendirilerek yorumlandığı görülürken *el-Kevkeb’*de ilgili hadislerin geçmiş şerhlerdeki bilgilere göre yorumlandığı görülmüştür.

Sonuç

Çağdaş hadis şerhleri hakkında yapılan bu çalışmada Müslim’in *Sahîh*’i üzerine yazılan *el-Kevkebü’l-vehhâc* ile *Fethu’l-mün’im*’in mukayesesi yapılmıştır.

26 ciltten oluşan, ansiklopedik bir eser niteliğindeki *el-Kevkebü’l-vehhâc* adlı şerhin *Sahîh-i Müslim*’deki hadisler hakkında akla gelebilecek her türlü bilgiyi içerdiği söylenebilir. Şerhin esasen eskiden beri yazılmış olan şerhlerdeki bilgileri topladığı ve bunlara bazı eklemelerde bulunularak oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan değerlendirildiğinde Müslim’in *Sahîh*’i üzerine yazılan diğer eserlere ihtiyaç bırakmadığı da söylenebilir.

*el-Kevkeb’*in en önemli eksigi, günümüzde yazılmasına ve hacimli bir eser olmasına rağmen çağdaş meselelere değinmemesi ve güncel yorumlar içermemesidir. Bu haliyle eser, sanki sekiz veya dokuzuncu hicrî asırlarda yazılmış bir şerh izlenimi vermektedir.

Her cildin sonunda yer alan fihristte, ilgili ciltteki “kitap” ve “bab başlıkları”nın sayfa numaraları verilmektedir. Ancak şerhte geçen şahıs ve yer isimlerine, konu ve kavramlara dair indeksler bulunmamaktadır. Dolayısıyla kapsamlı bir fihristin bulunmayışı eserden istifadeyi zorlaştırmaktadır.

Fethu’l-mün’im, sadece Müslim şerhleriyle değil, diğer hadis şerhleriyle mukayese edildiğinde de farklı üslûbuyla dikkat çekmektedir. İlgili babın başında konuya dair hadislerin zikredilmesi, konuya ilişkin hadislerin bir arada

128 Lâşîn, *Fethu’l-mün’im*, 8: 615. *el-Kevkeb’*deki yorum için bk. 22: 295, 296, 304, 305. Krş. Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa el-Hanefî ‘Aynî, *‘Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1972), 21: 288. Ebû İbrâhim İzzeddin Muhammed b. İsmail Emîr es-San’ânî, *et-Tenvîr şerhü’l-Câmi’i’s-sağîr*, thk. Muhammed İshak Muhammed İbrahim (Riyad: Mektebetu Dâri’s-Selâm, 2011), 11: 158.

görülmesi ve değerlendirilmesi açısından oldukça faydalı olmuştur. Eserin başından sonuna kadar her babta “el-ma’ne’l-’âm” ve “fıkhü’l-hadîs” başlıklarının açılması ve konunun bu başlıklar çerçevesinde ele alınması ise hadislerin kendi bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesi ve anlaşılması açısından eseri diğer şerhlerden ayıran önemli özelliklerdendir. “Bab” sonlarında hadislerden çıkarılabilecek hükümlerin sıralanması da önemli bir özellik olarak görülebilir.

Dil ve edebiyat ile ilgili hususlara, konunun akışına etki etmeyecek şekilde “el-Mebâhis el-Arabiyye” şeklinde ayrı bir başlık altında yer verilmesi de çağdaş bir yaklaşımın tezahürü olarak görülebilir. Hadis senetlerinin dipnotlarda gösterilmesi de bu kapsamda değerlendirilebilir.

el-Kevekbü’l-vehhâc’ın aksine *Fethu’l-mün’im*’in tertip, düzen, konuları sunma ve değerlendirme bakımlarından daha kullanışlı ve günümüz okurlarına daha çok hitap eden bir yapı ve içerikte olduğu söylenebilir. Ancak *Fethu’l-mün’im*’de râvi bilgileri, cerh-ta’dil ve isnâd değerlendirmelerinin bulunmayışı *el-Kevekb*’e nazaran bir eksiklik olarak değerlendirilse de günümüzde rical değerlendirmelerinden ziyade hadislerin anlaşılması ve yorumlanması ön planda olduğu için söz konusu bilgilerin eksikliği eserin değerini düşürmez.

Sonuç olarak, Arap dünyasında son dönemde yazılmış iki şerh üzerinden yaptığımız bu incelemede *el-Kevekbü’l-vehhâc*’ın nitelik açısından klasik şerhlerden pek de farklı olmadığı, *Fethu’l-mün’im*’in ise hem düzen ve tertip hem de muhteva bakımından özgün yapıda bir şerh olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Ahatlı, Erdinç ve İnam ul Haq. “Şebbîr Ahmed Osmânî ve “Fethu’l-Mülhim bi-Şerhi Sahîhi’l-İmâm Müslim” Adlı Eseri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/37 (2018): 21-52.
- Alûka el-Meclisü’l-ilmî. “Vedâ’an Şeyha ulamâi’s-sünne Musa Şâhîn Lâşîn”. Erişim: 5 Temmuz 2019. <https://majles.alukah.net/t26310/>.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- ‘Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa el-Hanefî. *‘Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-‘Arabî, 1972.
- Hererî, Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Ürmî. *el-Kevekbü’l-vehhâc ve’r-ravzu’l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Nşr. Hâşim Muhammed Ali Mehdi v.dğr. 1. Baskı. Beyrut: Dâru’l-Minhâc - Dâru Tavkî’n-Necât, 2009.
- Kandemir, Yaşar. “el-Câmiu’s-Sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- _____, “el-Câmiu’s-Sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 124-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Mısırî. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323.
- Kuzât, Şeref Mahmut. "Cenine Ruh Ne Zaman Verilir". Trc. Ekrem Keleş. *Diyanet İlmî Dergi* 38/2 (2002): 107-128.
- Lâşîn, Musa Şâhin. *Fethu'l-mün'im şerhu Sahîhi Müslim*. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 2002.
- el-Mektebetü'ş-Şâmile. "Mûsâ Şâhîn Lâşîn". Erişim: 8 Mayıs 2019. <http://shamela.ws/index.php/author/2282>.
- Moore Keith L. - Persaud T.V.N. *Klinik yönleriyle İnsan embriyolojisi*. Trc. Mehmet Yıldırım v.dğr. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi, 2002.
- Mültekâ ehli't-tefsîr. "el-Üstâz ed-Doktûr Musâ Şâhîn Lâşîn Fârisü't-tefsîr ve'l-hadîs mine'l-mahbera ile'l-makbera". Erişim: 1 Temmuz 2019, 8 Temmuz 2019. <https://vb.tafsir.net/tafsir21119/#.XSugOugzbIV>.
- Müslim, Ebü'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi nakli'l-'adli 'ani'l-'adli ilâ Rasûlillah*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 c. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y.)
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri. *el-Minhac fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccac*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1392.
- es-San'ânî, Ebû İbrâhim İzzeddin Muhammed b. İsmail Emîr. *et-Tenvîr şerhü'l-Câmi'î's-sağîr*. Thk. Muhammed İshak Muhammed İbrahim. Riyad: Mektebetu Dâri's-Selâm, 2011.
- Tîbî, Şerafuddîn Hüseyin b. Abdillâh. *Şerhu'l-Mişkât el-Kâşif 'an hakâiki's-sünen*. Thk. Abdülhamid Hindâvî. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Tüfekçi, İbrahim. "İslam Hukukuna Göre Gebeliğin Sonlandırılması". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Eylül 2013): 111-154.

